

Dostojevski

Stefan Zweig

Vertaald uit het Duits door
Bart van Kreel

Uitgeverij IJzer
Utrecht

Inhoudsopgave

Inleiding	7
De tragedie van zijn leven	14
De zin van zijn lot	34
Dostojevski's karakters	54
Realisme en fantasie	77
Architectuur en passie	98
De man die alle grenzen overschreed	115
Wanhopige twijfel over God	132
Vita Triumphatrix	152
Noten	159

Inleiding

Je laadt als schrijver een zware verantwoordelijkheid op je wanneer je Dostojevski en zijn betekenis voor ons innerlijk leven tot onderwerp neemt, want het is moeilijk recht te doen aan de unieke dimensie en kracht van zijn persoonlijkheid. Daarvoor zijn nieuwe maatstaven nodig.

Aanvankelijk denk je een schrijver met een duidelijk afgebakend oeuvre aan te zullen treffen, maar je ontdekt dat dit werk geen grenzen kent, dat het een kosmos met een eigen sterrenstelsel en geheel andere muzikale sferen is. Je raakt ook wat ontmoedigd bij het idee, dat je nooit helemaal tot deze wereld door zult kunnen dringen: wezensvreemd is die eerste kennismaking met haar betovering, die eindeloos breed uitwaaierende gedachtestroom, die boodschap dat de ziel op stel en sprong haar ogen naar die nieuwe hemel op zou kunnen slaan, alsof het haar eigen, vertrouwde hemel betreft. Dostojevski zal niets voor je betekenen, als hij niet in je binnenste tot leven komt. Alleen daar, in het diepste, eeuwige en onveranderlijke deel van ons wezen, daar waar onze wortels liggen, kunnen we hopen met Dostojevski in verbinding te komen; want wat ziet dat Russische landschap er van buitenaf vreemd uit, onbegaanbaar zoals de steppen daar, wat lijkt die wereld maar weinig op die van ons!

Iets vriendelijks, vredigs, tref je er nauwelijks aan, een uurtje ontspannende rust is ver te zoeken. De ene keer wordt het gevoel onder aanhoudende bliksemflitsen op mysterieuze wijze verduisterd om vervolgens plaats te maken voor een kille, dikwijls ijzige helderheid van geest en in plaats van een warme zon brandt aan de hemel een geheimzinnig, bloedrood Noorderlicht. In Dostojevski's wereld betreed je een mysterieus oerlandschap uit een ver verleden, oud en maagdelijk tegelijk, je huivert, maar onaangenaam is het niet, zoals altijd als je in de buurt komt van wat eeuwig is. Al snel wil je vol bewondering die wereld tot de jouwe maken, maar ook al ben je erdoor gegrepen, intuïtief weet je, dat het een plek is waar je je niet voor altijd thuis moet gaan voelen, dat je weer terug moet naar je eigen warme, vriendelijke, maar ook meer begrensde wereld. Je schaamt je als je merkt dat je dit staalharde landschap met je alledaagse kijk op de dingen niet aan kunt, dat die sterke, beklemmende lucht, nu eens ijzig, dan weer gloeiendheet, je doet huiveren en je de adem beneemt. En een stem in je binnenste zegt dat je zou moeten vluchten voor het overweldigende van zoiets verschrikkelijks, ware het niet dat zich boven dit onverbiddelijke, tragische en afschrikwekkende aardse landschap een oneindig heldere sterrenhemel vol mooie beloftes uitstrekt, een hemel die ook onze hemel is, maar die in haar scherpe, intellectuele kou oneindig veel hoger reikt, dan de luchtlagen waar wij ons nog prettig in voelen. Pas als je in dit landschap welwillend opkijkt naar de hemel erboven, ervaar je de grenzeloze troost die

deze oneindige, aardse treurnis te bieden heeft, en kun je in het verschrikkelijke de grootsheid zien, in het duister het goddelijke.

Alleen zo'n blik op zijn werkelijke betekenis kan ons ontzag voor het werk van Dostojevski doen omslaan in een brandende liefde, alleen een diepgaand besef van zijn eigenheid leert ons hoezeer deze Rus als mens broederlijk naast ons staat. Maar in welk labirint moet je niet afdalen in je zoektocht naar het diepste wezen van deze geweldenaar; met zijn ontzagwekkende uitgestrektheid en zijn afschrikwekkende vertes, wordt dit werk steeds raadselachtiger als we proberen via zijn eindeloze uitgestrektheid door te dringen tot zijn eindeloze dieptes. Overal staat het bol van mysterie. Al zijn karakters staan in verbinding met die aardse, demonische afgrond diep beneden hen, achter iedere muur, achter ieder gezicht in zijn werk schuilt de eeuwige nacht en glanst het eeuwige licht: want Dostojevski is door zijn roeping en zijn lot naadloos verknoopt met alle mysteries die het leven kent. Zijn wereld beweegt zich tussen dood en waanzin, tussen hallucinatie en een pijnlijke, messcherpe werkelijkheid. Problemen die hij zelf heeft, zijn altijd verbonden met de onoplosbare problemen van alle mensen, het kleinste hoekje dat hij belicht, weerspiegelt de oneindigheid. Als mens, schrijver, Rus, politicus of profeet: in iedere hoedanigheid lijkt zijn leven een stralende, eeuwige betekenis te krijgen. Op wie hij is kun je geen vat krijgen, er is geen vraag waarmee je door kunt dringen tot in de diepste lagen van zijn ziel. Alleen als je echt door hem laat meeslepen, kun

je in zijn buurt komen en dan ook nog nederig en met de nodige schroom, omdat je weet dat jouw geestdrift nooit op zal kunnen tegen de eerbied en het ontzag waarmee hij het mysterie 'mens' liefheeft.

Zelf heeft Dostojevski nooit enige moeite gedaan zich aan ons te verklaren. Andere ontzagwekkende hedendaagse kunstenaars maakten ons duidelijk, wat hun bedoeling was. Wagner voorzag zijn werk vooraf van de nodige uitleg, verdedigde zijn werk met polemische artikelen, Tolstoj zette alle deuren naar zijn dagelijks leven wagenwijd open om elke vorm van nieuwsgierigheid te bevredigen, zich voor iedere kwestie te verantwoorden. Maar hij, Dostojevski, verraadde zijn bedoelingen alleen in zijn voltooid werk, vooropgezette plannen werden verbrand in het vuur van zijn schepping. Zijn hele leven was hij een zwijgzaam en schuw persoon, van zijn uiterlijk, fysieke bestaan is ons maar nauwelijks iets bekend. Vrienden had hij alleen toen hij nog jong was, als man was hij eenzaam: wanneer hij zich zou binden aan een enkel mens, zou dat ten koste gaan van zijn liefde voor de hele mensheid, dacht hij. Als hij in zijn brieven klaagt over het moeizame leven of over fysiek ongemak, gaat het in wezen over algemene zaken en houdt hij feitelijk toch de lippen op elkaar. Vele jaren van zijn leven, zijn hele jeugd, spelen zich in de schaduw af, en vandaag de dag al is de man in wiens blik sommigen van ons het vuur nog zagen branden, als mens ver van ons verwijderd geraakt, is hij iets onwezenlijks geworden, een legende, een held en een heilige. Eenzelfde schemering als waarin illustere le-

venskunstenaars als Homerus, Dante en Shakespeare zijn gehuld, dat halfduister, waarin waarheid en fictie samenkomen, geeft ook zijn aanblik iets buitenaards. Niet uit documenten, maar alleen door liefdevol zijn werk te bestuderen, kunnen wij ons een beeld vormen van zijn leven en lot. Alleen zo, zonder bij de hand te worden genomen, moet je op de tast je weg zien te vinden naar het hart van dit labyrint, moet je de draad van Ariadne ontwarren uit de kluwen van emoties die je eigen leven beheersen. Want hoe meer we ons in hem verdiepen, des te dichter komen we bij onszelf. Alleen als we dat punt bereiken dat ons werkelijk tot mens maakt, komen we dicht bij hem. Iemand die zichzelf kent, kent hem ook, de man die als geen ander de ultieme graadmeter was voor alles wat menselijk is. En die tocht door zijn werk voert ons door ieder hellevuur van de hartstocht, door de hel van zonden, door alle stadia van aardse ellende: het lijden van de mens, van de mensheid, van de kunstenaar en het vreselijkste lijden van alles, het lijden door Gods toedoen. De weg is donker en van binnen moet je een gloeiende wil hebben om achter de waarheid te komen, wil je niet op een dwaalspoor raken: eerst zullen we de diepste lagen in onszelf moeten doorkruisen, voordat we ons aan de zijne wagen. Een boodschap heeft Dostojevski niet voor je, het enige wat hij je geeft is de mogelijkheid zijn werk te ervaren. En er zijn geen andere getuigen dan die mystieke drie-eenheid van lichaam en geest kenmerkend voor een kunstenaar: zijn gelaatstrekken, zijn levenslot en zijn werk.

Zijn gelaatstrekken

In eerste instantie lijkt zijn gezicht op dat van een boer. Het is leemachtig van kleur, de neerhangende, geplooidde wangen ogen bijna groezelig, getekend als ze zijn door het leed van vele jaren, uitgedroogd en geschroeid spant zijn gebarsten huid zich strak rond zijn schedel, alsof een vampier er na een slepende ziekte van twintig jaar al het bloed uitgezogen, elke kleur aan onttrokken heeft. Rechts en links steken als twee machtige rotsblokken zijn Slavische jukbeenderen uit, een wilde baard overwoekert zijn harde mond en breekbare kin. Dostojevski's gezicht doet nog het meest denken aan een tragisch, primitief landschap bestaande uit aarde, rotsen en bossen. In dit boerengezicht, dat je ook wel voor het gezicht van een bedelaar zou kunnen houden, is alles donker en aards en ontbreekt iedere schoonheid; vlak, kleur- en glansloos sombert het voor zich uit, een stukje Russische steppe, uit steen gehouwen. Zelfs zijn ogen, diep weggezonden in hun kassen, zijn niet in staat met hun felle blik dit gebarsten stuk klei van enige glans te voorzien, want hun heldere, schitterende gloed veroorzaakt geen uitslaande brand, maar slaat als het ware met zijn verzengende vlammen naar binnen. Als die ogen dichtgaan is dat gezicht gelijk doods en zakt de nerveuze spanning die anders zijn broze gelaatstrekken schragen weg in een lethargische zielloosheid.

Net als zijn werk, roept dit gezicht aanvankelijk een gevoel van afschuw bij ons op, een gevoel dat aarzelend en voorzichtig, maar vervolgens steeds heftiger

gepaard gaat met een groeiende fascinatie en bewondering. Want op dit gezicht, van nu eens sombere, dan weer grootse primitieve treurnis, schemert alleen aardse, fysieke neergang door. Maar als een koepel rijst uit de schaduw en het duister van dat smalle boerengezicht stralend wit zijn gewelfde voorhoofd op: een kathedraal van de geest, gebeeldhouwd uit hard marmer boven de zachte klei van het vlees en de woeste wildernis van zijn baard. In dit gezicht stroomt al het licht naar boven, en kijk je naar hem dan zie je voor je gevoel alleen dat brede, machtige en koninklijke voorhoofd, dat stralender oplicht en breder lijkt te worden, naarmate zijn gezicht verouderd en er door ziekte steeds meer ingevallen en afgetobd uit begint te zien. Onverstoorbaar staat het als een hemel boven de breekbaarheid van het fragiele lichaam, de pracht en kracht van de geest boven de aardse treurnis. En er is geen afbeelding waarop dit heiligdom van een zegevierende geest schitterender straalt dan op die van zijn doodsbed, als zijn oogleden slap over zijn gebroken ogen zijn gevallen en zijn kleurloze handen bleek maar stevig het kruis gretig omvatten (dat kleine houten crucifix, dat de tuchthuisboef ooit eens kreeg van een boerin). Zoals 's morgens de zon haar licht laat schijnen over het nachtelijk landschap, straalt het over zijn ontzielde gezicht en verkondigt met haar glans dezelfde boodschap die je in al zijn werken terugvindt: dat zijn geest en zijn geloof hem verlost van het grijze, triviale, fysieke bestaan. In de diepste lagen van de ziel vinden we altijd Dostojevski's unieke grootheid: en zijn gezicht was nooit sprekender dan in zijn dood.